

ԱՆԱԳԻՏ

Հ. Գ. 36

ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍԵԱՅ

Ազգային, Գրական, Գեղարուեստական

ԺԱՄ. ՏԱՐԻ 1909 ԱՊՐԵԼ — ՄԱՅԻՍ ԹԻԻ 1, 2

ԻՆՉ ԿԸ ՍՊԱՍՆԵՔ ՄԵՐ ՆՈՐԸՆՏԻՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏԷՆ

Կացութիւնը որու հանդէպ պիտի գտնուի իզմիրիւնան՝ երբ ի մօտոյ երթալ բազմիւր Լուսաւորիքի աթոռին վրայ, վարդապետն ըլլալէ հետեւ է, բայց եւ բնաւ երբեք չէ յուսահատուկան՝ ինչպէս շատեր կը կարծեն։ Կացութիւն մըն է՝ լի զժողարութիւններով ու բարգաւթիւններով, որոնց լուծումը դիւրին պիտի ըլլայ արատես հայեացք ու հզօր կամք ունեցող պետի մը համար։ Վերջերս առիթ ունեցած ըլլալով բաւական մօտէն ուսումնասիրելու այդ կացութիւնը, կը ցանկամ այդ մասին պարզել իմ տեսութիւնս։

* * *

Հինդ վեց ամիս առաջ, Կովկաս ստգ ցանկնէս մինչեւ իջմիածին հասնելուս, իւրաքանչիւր ուսանալի որու կը հանդիպէինք, կըսէր մեզի՝ կաթողիկոսական ընտրութեան թրքահայ պատգամաւորներուս։ «Ողորմելի դրութիւնան մէջ պիտի գտնէք իջմիածինը։ անիլիսանութիւն, կազմալուծում, աւերակ...»։ Ոմանք ատոր պատճառ կը բռնէին միարանները, «ազէտ, մոլեռանդ, անձկամիտ, ետա-

մու՝ ըստ իրենց՝ այլը, աւելի բազմութիւն այդ անկման պատասխանատու կը նկատէին հանդուցեալ երիման կաթողիկոսը։

Իջմիածնայ մէջ գտայ իսկապէս անիլ-խանութիւն եւ անկում, բայց հաստատեցի որ այդ կացութեան ստեղծիչը, ոչ թէ միաբաններն են եղած, այլ երիման կաթողիկոսը։

Ըսել չեմ ուզեր որ միաբանները՝ ամբողջութեամբ՝ անիլերի մարդիկ ըլլան։ Անիլերի մարդ չկայ ախաբհիս մէջ։ Իրողութիւնն այն է որ միաբաններուն թիրութիւնները չեն որ իջմիածինն այդ անկման հասուցած են, այլ երիմանի յօդի վարչութիւնը, որ միաբաններուն թերութիւնները խրախուսած եւ յառկութիւնները չէ քաջալերած։

Մինչեւ իջմիածին երթալս, ես միշտ ամենախոր հիացում ունեցած էի երիմանի համար՝ իբր բնածին սաղանդ, իբր խոշոր գործիչ, իբր ժողովրդական զանգուածներ խանդավառող ու շարժող պարագլուխ, իբր՝ ամէն բանէ առաջ՝ արտի մարդ, աշխիւ ու ազդասէր մարդ։ Իր թերութեանց մասին դառնութեամբ խօսող անձեր տեսած էի, կծու յօշուածներ կարգացած էի, բայց տոռնք չէին խախտած համոզումս։ Դիւրաւ կ'ուրբ կոտրողներէն չեմ հայ ազգը ամէն օր չի հասցնելու մեծ մարդեր, որպէս զի փութկոտ ըլլանք հսկայ պաշտումի մը աշխատացած հայ անհատ մը մէկ օրէն միւսը գետին զարնելու կ'ընդու-

նէ՛կ որ «տէրութիւն մարդ» էր, անվարպէտ, կ'ընդունէին որ ունէր բացառական կողմեր, բայց այդ թերութիւնները ինծի կ'ընկալէին լակ բիծեր՝ արեւու մը վրայ, Մօտանց քննելով գործը զոր ան կատարած է իբր կաթողիկոս, ստուգելով միանշանկ իրողութիւնները՝ բոլորովին տարբեր կուտակցութեանց ու վարպետութեանց վերաբերող անկերութեանէն, շոյափելի փաստերով անձնապէս հաստատելով տեղի ունեցած քայքայումը, ես այն եզրակացութեան եկայ որ իրիմեանի պակասութիւնները իբր կաթողիկոս՝ չառ աւելի մեծ ու կարեւոր եղած էին քան պարզ բիծեր արեւի վրայ: Խորիմեան ինծի համար միշտ կը մնայ մեծ մարդ մը, ԺԻՒ. դարու Հայութեան մէջ քանի ամենէն հզօր գէմքերէն մին, բայց մարդ մը՝ ստուար թերութիւններով, եւ այնպիսի թերութիւններով որ կ'ըզմանեն նոյն իսկ զկեցեցութիւնը բարոյական մտածարկի գոյր մեղք երգած էինք իր մէջ, մարդ մը՝ ոչ թէ անվարպէտ, այլ կարգաւորութիւն կաթողիկոս՝ յոռեգոյններէն մին է որ ունեցած ըլլանք երբեք: Երբ կը պարզատենք զինքը Գէորգ կաթողիկոսին հետ, տարօրինակապէս կը փոքրանայ իրիմեան: Գէորգ՝ քաղաքական հարցերու մէջ՝ իր ծայրահեղ թշուառութեան ի նկատի ունենալով իր ժամանակի հանգամանքները, կ'ընայ քննադատելի ըլլալ: Բայց այդ վերապահումէն զատ՝ «Թեպէտ այդ տեղի վրայ կ'ընկալուի որ իւր համոզմունքը, իր հիմնական ու անյողողող թաքթիքը, զինքը առօրէ մէջ տարամբօթօղէն ներշնչող ազգասիրական զգացումի՝ նորէն արժանի են խոր մտախրանքի: Կ'ունենանք հոյակապ դժգոյ մը կաթողիկոսին, որ քիչացած է ըլլալ իսկական պետ, կարող կառավարելու, կարգաւորելու, ծաղկեցնելու, իրեն յանձնուած ճշունը, որ՝ առանց գրագէտ ըլլալու՝ եղած է իսկական սիրող ու պաշտպան ուսման եւ գրասխնութեան, — հիմնադիր Գէորգեան ճեմարանին, կառուցիչ Մեքսիկայի եկեղեցւոյն եւ ուրիշ բազմաթիւ շինութեանց, թկաւորիչ ու հրատարակիչ Թաշկենի խմբագրած երաժշտական Շարահանին, — հեղինակաւոր ու պատկառելի պարագլուխ, որ կաթողիկոսական ամօթին վարկը գիտցած է միշտ բարձր բռնել,

խղճամբով վարիչ, որ հարստացուցած է իշխանները եւ իր մահուան րոպէին այդ ճանը ձգած է կէս միլիոն բուպլին անձուհի միսերի դրամագլուխ, գուշար մը որ մինչեւ այժմ ալ՝ միակ դրամական ստացումածքն է էջմիածնին: Նոյն իսկ Մալաթի, թէեւ հասնի Գէորգի մեծութեանը, մեղք թողած է յիշատակ մը լուրջ ու իսկապի կաթողիկոսի, հետաւեւ, խհիմ ու կորովի պետ, հոգեւոր կապուած Հայ եկեղեցւոյ շահերուն, հարակաւ գործով լեցուն դէպի վանքն ու միտքաներն ու ամբողջ ազգը, ծանրելուի ու աշխու մարդ: Խորիմեան եղած է Հայրապետ մը ինքնահամոզ, անկարգապահ եւ քայքայիչ: Սրբէն ի ծնէ՛ կարող ու կանոնի ճկիւղ չգիտցող մարդ, « ազգին շիացած գաւառին » ըլլալ « անգրագիտութիւն իր այդ թերութիւնը աւելի շիւտած է եւ զինքը զաւճի՝ իր անհպելի կոռքի գիտակցութեանը մէջ՝ ինքզինքը Միսթրաութիւնէն, Լուսաոբլայ գահէն, իր նստադրեւէն, իր ազգէն զերազանց էակ մը նկատելով՝ իսկապի փշածն ընկալու, իրմէ առաջ, Հայոց կաթողիկոսը աւրոյճ աշխարհի մէջ՝ եւ մահաւորաց Ռուսիոյ մէջ, յայտ նոյն իսկ ուսուարձութիւն, ամենախորին պատկառանքով պաշարւած, վեհապետ զինք ունեցող անձնաւորութիւն ընէ՛ր, ինքն իսկ Նքիւտան՝ երբ կը հասնի Կովստ, կը գահէ ընդունուի թիւն՝ ուսարքաբանութիւն թէ՛ հայ ժողովրդէն եւ թէ՛ ուսուիրչութեան թիւն, ընդունուի թիւն ընդ նոյն իսկ աւելի փառաւոր քան ինչ որ գտած էին իր նախորդները, շնորհիւ իր « սուրբ մարդուն », ժողովրդական մեծ գործիչի տիեզերական համբաւին:

Չյարգելի մը է « էթիքէթ », մտաւոր ամէն պիս՝ պոստինին պարտադրած կարգաւորութիւն: Երբ « Եթիքէթ » ձիւն մը վրայ նստուի ու պարտելու ելլել, սիրտը նեղացած առնձն երթալ Թիֆլիս կամ Ռազու, մահաւորներու հիւր ըլլալ, ասոնք եւ ասոնց պէս բաներ, այն ապիւնքն ունեցած են, որ վերջ ի վերջոյ հայ հաւարակութիւնը կաթողիկոսը սկսած է նկատել իր պարզ վանաւոր մը, ուսուիրչութեան թիւնները՝ Հայոց հաւարակութեան ընդ առաջ փոխանակ մեծագոյն պաշտօնատարները ուղարկելու՝ անշնչան պաշտօն-

եաներ զրկելը բառական համարած են։ Աստուք ինքը՝ իր համարէր պարզասիրտութիւն։ Բայց պաշտօններ կան որոնց հետ ծառայել պարզասիրտութիւնը չի հաշտուիր։ Հսկէ՞ք հետեւեալ միջադէպը։ Երբ Սերման կը հասնի Փեթրասպուրկ՝ Ձաթին ներխայնսուող համար։ Սքառնիքէն իրեն կը դրկուի չքիչ կտուք մը, որովհետեւ գիտէր զայն պաշտօն։ Սերի եան կը մերժէ նախ աչք կտուք նստիլ. եւ իբր թարգման իրեն ընկերացող հանգուցեալ Եղեանին կ'ըսէ. « Փողոցի կտուք մը գտնենք, եւ անով կ'ըթանք » . « Այս պատիւը Սերման նին չէ որ կ'ուղղուի, կը պատասխանէ Եղեան, այլ Հայոց կաթողիկոսին », ու թեւէն բռնելով արքունակ կտուքը կը մտցնէ զանոն։ Այս կայսրի մանրամասնութիւններ բազմաթիւ են, ատուք հոս թուելն աւելորդ է։ Աւելորդ է նաեւ թուել բոլոր անքաղաքացիտութեան ցլխները զոր ներման գործած է՝ իբր կաթողիկոս Հաղիւ հայրապետական գանուխ վրայ բարձրացած, Փեթրասպուրկէն կը հրաւիրուի ներխայն գտնուիլ Ձաթին թագաւորութեան հանդէսին։ Բոլոր եւ հայ յարգերութեանց բարոյական նպատակը եւ մանաւանդ աչք միջոցին արեան մէջ տալիս առանձնապէս հասարակութեան ի նպաստ Ռուսները յաւաքահայրելու համար թանկագին առիթ մըն էր որ կը ներկայանար. Սերման կը մերժէ երթալ, եւ կ'ուղարկէ Բուսերէն չգիտցող եպիսկոպոս մը։

Մտնիլ է անցիւմ-հայրական ընկերութեան զրկած իր օրհնութեան կոնգալը, որ սուս կատաւարութիւնը մեղի գլմ կատկեցնելու։ Սիւնի ծառայեց։ Մտնիլ է իր Բէնիմրըզլըի արքեպիսկոպոսին անցող կոնգալը հայկական դասին համար աշակցութիւն խորհող եւ ուր Հայ եկեղեցին կը կոչուէր « մին ի հնագոյն եկեղեցեաց Արևելից », բայց ծանոթ չէ թեւեւ ինչ որ Բէնիմրըզլըի արքեպիսկոպոսը՝ զայն կարգաւոր ըսած է պատգամաբաններուն։ « Ինչպէս թէ՛ մին ի հնարոյն եկեղեցեաց », մեղք կ'ընդունինք որ հայ եկեղեցին հնագոյնն է քրիստոնէակ եկեղեցիներէն. . . » Անկէջան եկեղեցւոյն գերազոյն ներխայնացողիչը առիթ հայ-հայրապետ քան մեր կաթողիկոսը . . . :

Եւ ոչ իսկ, աւանդ, կարելի է իբր կա-

թողիկոս իր գործած սխալները ներել, նկատի ունենալով իր կատարած գերը եկեղեցական կառուածներու գրաւման դրուագին մէջ. որովհետեւ իրողութիւնները մօտէն քննողին դատութիւնը վերապահուած է հաստատելու թէ այդ դերն ալ ինքը ինքնաբերաբար չէ կատարած, այլ ժողովրդական կամքին բուռն ճնշման տակ՝ այո՛, Յերման չէ եղած, ինչպէս կը կարծենք, այն կ'որովի ու անձնուէր պետք, որ այդ եղբական բուպէին. իր իսկ ներքին մղմամբ ցցուէր կողոպտիչ հրովարտակին զէմ եւ իբրք տար ժողովրդին՝ ապալին օրինակը հայ եկեղեցւոյ արդար իրաւանց պաշտպանութեան համար պաշարքին։ Առաջին վարկեան նին՝ ընդհակառակը՝ Սերման փութացած է յայտարարել թէ պէտք է խոնարհիլ ձարական հրամանին առջեւ եւ յանձնել մեր գոյքերը. . . Ժողովրդի տիրական պահանջն է որ զինքը բռնապատած է առնելու այն կեցուածքը զոր առաւ. . . անուշտ՝ եթէ ինքնաբերաբար չէ կատարած այդ դերը, զայն լաւ է կատարած. . . իր ստղանդն ու ճարպիկութիւնը վէճի տակ չեն։

Իսկ ինչ աւել որ գործած է Սերման՝ էջմիածնայ վանքին, եկեղեցւոյն, միաբանութեան, Գլորգեան ճեմարանին մէջ՝ նիւթապէս, բարոյապէս, վարչապէս. — անհաշուելի է։ Ոչ միայն չէ վնասած՝ իր անուշ ին ու գիրքին մեծ հեղուկակութեամբը հալեցնել իւրոք երկպառակութեանները որ արդէն իսկ որոշ չափով կարող էին գոյութիւն ունենալ ինչպէս ամէն խաւերէն։ Դոյնապէս եւ էջմիածնայ միաբանութեան մէջ, այլ եւ ինչքան իսկ քաջակերած, աստուածացած է այդ երկպառակութիւնները, եւ յաճախ ինքն իսկ ծնուցած է զանոնք՝ նոյն իսկ իրաւունք։ Կատարելով եղող միաբաններ գծտեցնելու համար մաքրալեկական միջոցներու գիւնդով, մինչեւ իսկ փոխապարձ լրտեսութեան մղելով միաբաններն ունեւք։ Միջադէպները, փաստները անթիւ են իր այդ մեծ թաղաքականութիւնը ապացուցանող։

Հաւածելու համար Գլորգեան ճեմարանը, — որու զէմ սրտագին ասելով ինչ մը անուշած է, ինչպէս ամէն բանի զէմ զոր Գլորգ մեծ կաթողիկոսը հաստատած է, — ոչինչ խնա-

յած է . . . յարգելի բանասէր եւ պատուական ուսումնոցի Պ. Կոստանեանց , ինչպէս եւ ուրիշներ , շատ բան ունին պատմելու այդ մասին : Եթէ ձեռքին դար , իր վաղէր այդ վարժարանը կամ պարզ նախակրթարանի կը վերածէր . « գեղացի տղաք պէտք չունին բարձր ուսում ստանալու » կ'ըսէ եղբոր . . .

Այդ նախանձի զգացումը՝ միմիայն Գէորգ կաթողիկոսի յիշատակին նկատմամբ չէ որ ցոյց տուած է . . . տարապայման ինքնամոռութիւնը որով լեցուած է եղած , զինքը մղած է արգելելու . ո եւ է ջանք իր նախորդներէն մէկուն մեծութիւնը հրապարակել ձգտող , Պ. Գարամանց , հոռու բանասէր , Գէորգեան վարժարանի ուսուցիչ եղած ատեն . Արարեսին համար ուսումնասիրութիւն մը կը պատրաստէ մեծագործ Երեւանցի Սիմէն կաթողիկոսին գործունէութեան վրայ . խրժման կը կանչէ Գարամանցը եւ կ'ըսէ անոր խնդալով . « Հա՛ , Սիմէն կաթողիկոսը կ'ուզես գովել . . . Ըսել կ'ուզես թէ ես անոր պէս մեծ կաթողիկոս չեմ եղած . . . իշե՛ տղ յոյժածը չպիտի երեւայ Արարեսին մէջ » : Եւ իսկպէս ալ յօդուածը չ'երեւար : Այս իրողութիւնը նոյն ինքն պ' Գարամանցէն իմացած եմ :

Ինք չ'այստատանայց եկեղեցւոյ գերագոյն պետը՝ « ազատամիտ երեւալու » աստէն բռնուած , լուրջ ու նուիրական բաներու մասին կատար ընելու տգեղութիւնը չ'ասկնալով , յամառ ինքն իսկ քարոզած է Գէորգեան ձեւմարանի աշակերտներուն ինչպէս երիտասարդ միաբաններուն՝ հակակրօնական սկզբունքներու կ'իմանայ որ Գէորգեան ձեւմարանի այս ինչ աշակերտները մտադիր են կրօնական ասպարէզն ընդգրկել , կը կանչէ զանոնք . « խնայե՛ք , կ'ուզէք կրօնակրօն՝ ըլլալ . կ'ին չ'երող մարդք մտադ չէ . . . »

Միտքաւորութեան լուսագոյն ուժերը միշտ փախչալիս ձգտած է՝ հեզնոտ արհամարհանքի մը տակ . ոչ միայն երեւք չէ քաջալերած զանոնք , ալ եւ վնասեցուցած է . անոնք որ բանասէրի կամ ուսումնոցի փայլուն կարողութիւններ ունին՝ փոխանակ պահելու վնասքին մէջ կամ Գէորգեան ձեւմարանը , հեռու տեղ պաշտօններու զրկած է , որպէսզի իր շուրջը

ո եւ է ուրիշ մտաւորական փայլ ունեցող զէմք չ'երեւայ . իսկ անոնք որ աւելի վարժական կարողութիւն ունին՝ յամառ էջմիածին պահած եւ ուսուցչական կամ բանասիրական գործերու յատկացուցած . ո եւ է միաբան պաշտօնի մը վրայ երկար չէ պահած , որպէս զի ամուր համբաւ մը չ'ընէ . միշտ փոփոխութիւն , միշտ անհաստատ դիրք : Արհամարհանքը զոր ունեցած է միաբաններէն ամենէն ուսեակներուն համար . յայտնած է անոնք՝ ամենէն բիրտ ձեւովը . զանոնք ծաղրած է « համալսարանական » , « աստուածաբան » ըլլալուն համար . . . Համալսարանականին պաշտամունքը չ'ունիմ . ասանց համալսարան տեսած ըլլալու՝ շնորհիւ իրենց քանին տաղանդին եւ ուշիմ ինքնախախտութեան՝ եղած են մեծ գրագէտներ ու արուեստագէտներ . աստուածաբանութիւնն ալ սիրած բաներէս ըլլալէ հետեւ է . հազար անգամ կը նախընտրեմ Աւետարանին պարզ ու խորին բանաստեղծութիւնը՝ աստուածաբանական չոր ու մաթեմատիքական պատճառաբանութիւններէն . բայց վերջապէս ներքի չէ մարդու մը մեղադրել՝ իր համալսարանական կրթութիւն ստացած ըլլալը . կը գանդատինք մեր կրթականներուն մեծ մասին տգիտութիւնն . անիմաստ չէ՝ որ երբ՝ շնորհիւ Գէորգ ու Մակար կաթողիկոսներուն ուսումնասիր գործունէութեան՝ 10-15 միաբաններ զացեր Գերմանիա եւ ամուր կըրթութիւն մը տասցեր դարձեր են , Հայոց հայրապետ ծաղրէ զանոնք . ու անիմաստ չէ՝ զարձեպ որ հայ եկեղեցւոյ պետը , այդքան բացարձակ քամահրանքի մը ենթարկէ աստուածաբանութիւնը , որ ինձ համար կարող է սերել չ'ըլլալ՝ թէեւ միշտ հետաքրքրական կողմեր ունեցող իբր մարդկային մտքին մէջ որոշ շրջանի աշխատակիցութիւնը . բայց քրիստոնեայ վանականի մը համար անտարակուսելի կերպով անհրաժեշտ է . Եւ ինչպիսի ծաղր , ինչ ձեւով քամահրանք , Լսեցէք սա քանի մը իրողութիւնները : Միտքով վարդապետը նստե՛ր՝ ձեռագրերներու զէմք մը մէջ ծուր՝ կ'աշխատե՛ր , խրժման կը մտեանայ . « Ինչ կ'ընես » . — կ'աշխատեմ : — Ի՞նչ կ'աշխատեմ , բան չես ընէր , պարզապէս բանք են աստիճան , Հա՛ , համալսարանական ես , աստուածաբան

ես, ես քու Եւրոպայի աստուածաբաններով շատ աւելի բան գիտեմ» Կոմիտաս վարդապետը Հայ եկեղեցական ու ժողովրդական երաժշտութիւնը կը գտէ, կը գտնէ բուն հայ-կական տարրը, եղանակներէն շատերը քառաձայնի կը վերածէ. ոչ մէկ քաշարկական, գնահատական խօսք, ոչ մէկ օգնութիւն այդ աշխատութիւնները հրատարակելու. Սուքիաս Պարզեանց եպիսկոպոսն է որ՝ գնահատելով երիտասարդ երաժշտագետին կարողութիւնը՝ կը խոտախայ անոր որոշ գումար մը՝ իր ուսումնասիրութիւններէն մէկուն՝ հայկական հին խաղերուն լուսաբանութեան նուիրուած գործի մը (որ ի մօտոյ կ'աւարտի) հրատարակութեան համար իսկ Նորիման կը տրտնջայ. « պարզ չէ . . . օփերա է. եւ. » Գարեգին վարդապետ Յովսէփեան, խանդոտ, հմուտ, գեղարուեստաւէր վանականը, Վարդանանց տօնի օր մը, ըստ կանխաւ եղած թղտման՝ կը պատրաստէ քարոզ մը հանդէսի միջոցին արտասանելու համար. ճիշդ այն բոլորէն ուր միաբանը բեմ կ'ելլէ եւ առաջին քահանայ ըսել կը պատրաստուի, Նորիման իր տեղէն կը գտնէ. « Վար իջի՛ր, զուր չես կ'ընայ Վարդանանց վրայ խօսիլ, ես պիտի խօսիմ » . ու իրօք ալ կ'ելլէ բեմ եւ ինքը կը խօսի, մինչ խնճ Գարեգին վարդապետը յազմուհէն գողալով կը փախչի իր խցիկը ու նուաղած կ'իյնայ հոն ։ Միւսնոյն Գարեգին վարդապետը, որ մեծ խնամքով ու գիտակցութեամբ ուսումնասիրած է ընդհանրապէս քրիստոնէական հին ձեռագիրներու մանրանկարչութեան արուեստը եւ մասնաւորապէս էմիլիանայ մէկ քանի հրաշայի հին հայերէն ձեռագիրներու մանրանկարչութիւնը, կը ցանկայ ասոնցմէ գեղեցիկագոյններէն մէկը ամբողջութեամբ նոյնատիպ հրատարակել, այդ մասին բանակցութեան կը մտնէ գերմանական մեծ տան մը հետ, որ կը հաւանի ապագրուութեան ծախքներն ստանձնել. բայց պէտք է կաթողիկոսի արտօնութիւն, պէտք է որոշ գումար մը՝ պատրաստելու համար գործը ։ Նորիման կ'արհամարհէ ու կը մերժէ « Պարապ բանք են » ըսելով ։ Նորիման իր արհամարհանքին ու ատելութեան ամենէն ստուար բաժինը թափած է Կարապետ վարդապետին

վրայ, բաղմանաւոր պատուական միաբանը, որ վանքին ամենէն աղին ու համակրելի զէմքերէն մէկն է. մեր թրքահայ պատգամաւորներէն շատերը, որ իրեն նկատմամբ անպատկան խախալ կարծիքով եկած էին էմիլիանային, հնարածին իր անձին աշխուշական վեհութեանն եւ իր անկեղծ ու հմտակց գործիչի արժանիքներէն, դարձած ատենին կ'ըսէին՝ « Ապագայ կաթողիկոս մը կ'ընայ ըլլալ » ։ Այդ ազգասէր ու գիտական վանականը սաստկապէս հայաճուած է Նորիմանէն ։ Նորիմանի տասնութու տարուան հայրապետութեան շրջանին, էմիլիանայ Արարող եղած է ազգոյն հրատարակութիւն մը. իսկ վանքին տպարանէն լոյս տեսած են չափազանց սակաւաթիւ գրքեր, Կարապետ ու Երուսաղէմ վարդապետները ստիպուած կ'ըլլան դիմել Գերմանիա հրատարակելու համար քրիստոնէական եկեղեցւոյ պատմութեան համար մեծ նշանակութիւն ունեցող « Սերոյն Իրենիսի ցոյցք առաքելական քարոզութեան » գործին (որուն ընագիրը կորած է) հայերէն հին թարգմանութիւնը՝ գերմաներէն թարգմանութեամբ եւ ծանօթագրութիւններով եւ մեծանուն աստուածաբան Հարնաքը կը շնորհէ անոնց օգնութիւնը զոր Նորիման կը զանաչահայ հրատարակութիւն մը, զոր էմիլիանայ վանքը իմէ ինքն իսկ կատարած ըլլաւ. իր վարկն ու պատիւը բարձրացուցած պիտի ըլլար, եւ որ Նորիմանի չկամութեամբ, լայկեցիկեան տան մը ձեռքն ինկաւ ։ Իր « Հայ եկեղեցւոյ պատմութեան, յատարաններն մէջ՝ Կարապետ վարդապետ, տողերուն մէջէն կը զգացնէ որ այդ աշխատութիւնը շատ աւելի լիակատար, մանրամասն կերպով կատարուած պիտի ըլլար՝ եթէ անանկեալ կերպով նոր պաշտօնի կանուիլն ու Մայր-Աթոռից հեռանալը արդեւ չլինէր եւ ինքը չգնուէր այսպիսի աշխատութեան րոլորովին անպակաս պայմաններով » ։ « Տիմութեոյ Աղերանդակայ եպիսկոպոսի հակաճառութիւն առ Սահմանալի ի Ժողովոյն Քաղկեդոնի » գործին հին թարգմանութեան հրատարակումը՝ Կարապետ վարդապետի եւ Երուսաղէմ վարդապետի ձեռքով, եւ Երուսաղէմ վարդապետի « Հայոց եկեղեցւոյ յարաբերութիւնները Ասորոց եկեղեցիներին

հետ » յայնպատեժեան հրատարակումը՝ կատարուած են էջմիածին, բայց Պարզեանց Սուքիաս եպիսկոպոսի ծախքով :

Առնենք կարծի որ եւ ուրբառաթիւ հրեւոյնիւնքն մէջ որ յայտնուեցաւ էջմիածնայ վանքին մէջ ձորմիանի հայրապետութեան վերջին տարիներու, հայ պատմագիրներու բազմաթիւ ձեռագրաց համեմատութեամբ խնամատ հրատարակութեան գործին սկստիմն էր. որդ, ո՞վ եղաւ. այդ գործին նախաձեռնակ ու խորհուրտիչ. ձորմիա՞ն. ո՞չ. այլ Պարզեանց արքեպիսկոպոսը, որ իր քսակէն սուռար գումար մը յատկացուց այդ նպատակին :

Գիտեմ ձորմիանին այս մասին չգմեղաղնելու համար մէջ բերուած աստիճանները . « իրիմեանի հայրապետութիւնը զուգարդեցաւ. հայ ժողովրդեան վրայ խուժող անաւոր աղէտքին հետ, երբ ազգը այնքան վէրքեր ունէր զարմանելու, այնքան թշուառութիւններ տալընու, կարելի՞ էր պահանջել իրիմեանէն որ ժամանակ ու գումար վառնէր՝ մատուցական գործերու համար . . . » : Այս առարկութիւնը տղայական է : Ազգը գծադղել ըլլայ կամ երչլանիկ, մատուցական գործը ամենէն էականն է : Ան ազգի մը անցեալն է, ներկան է, ապագան է : ամէն բանն է : Շատ լաւ կարելի էր եւ. անհրաժեշտ էր, ազգին թշուառ կացութեան զարման տանկու. մասին խորհելով հանդերձ, երեսի վրայ չգնել հայ մտաւորական գործին յառաջացումը. այդպէս բոլին մեր ժողովրդին բոլոր մասն որ գործիչները՝ այդ ցաւի օրերուն : Այն մեծ գումարներէն որ իրիմեանի ձեռքն անցան՝ այդ տասերեկու տարուան միջոցին, եթէ հարիւրին տասն իսկ մտաւոր գործին յատկացուած ըլլար, հնազանդն արդիւնք տուած կ'ըլլար : Ու հոտ արդէն կր հասնինք ձորմիանի հայրապետական վարչութեան զբաղական կողմին, Հոտ ալ ուրիշ բան չենք գտնիր բայց եթէ անկարգութիւն, խառնաշփոթութիւն, քանակութիւն, ծրարքի պակաս, տեսական ու լուրջ գործ տեսնելու անկարողութիւն : Երբ իր վիթխարի ժողովրդականութեամբ քառազարգուած իրիմեան էջմիածնայ գահուն վրայ բարձրացան, ամէն կողմէ՞ ու մանաւանդ Կողմկաւէն խոշոր նուիրատուութիւններ սկսան

տեղալ էջմիածին. քանի մը տարուան մէջ, միլիոններ թափած են իրիմեանի ձեռքը Ինչո՞ք գործածուած են այդ գումարները. գիտող հայ խեղճներուն ողորմութիւն բախկնու. եւ միայն ատոր. եւ. այդ՝ առանց կարգի կանոնի, անհաշիւ. ու. աննպատակ կորչելով յաճախ : Զեմ յիշեր որ մէկ որբանոց մը բացուած ըլլայ Հայաստանի մէջ՝ իրիմեանի նախաձեռնութեամբ : Ոչ մէկ հաշիւ տալ իւրեան է երեք իրիմեան, ինքզինքը հաշուեալութենէ բարձր համարած է. իր վախճանած աստիճանի մը չկար իր օրով եկած դրամներէն գանձին մնացած : իր հետ տարած է իր հաշիւը : Սակայն այդ անկարգութեան հետեւանքը այն եղած է որ վերջերս Կովկասի մէջ կասկածատուութեամբ սկսած են վերաբերուել դէպ ի էջմիածին, եւ հարուստները որ առաջ սիրած յօժար կ'ուզարկէին իրիմեանին ինչ որ ցանկար, սկսած են խուժափողական պատասխաններով հեռու մնալ նուիրատուութենէ, ու գրտնուած են իսկ հարուստներ, ինչպէս Ժանօթ բարեգործ Պ. Դաւիթ Աւան-Իւզըպեանը որ՝ կամենալով օգնել էջմիածնայ մէջ զեղապառոյց մատուցաբարան-թանգարանի մը կանգնումին, փոխանակ՝ ըստ օրինի՝ Նոյնինքն կաթողիկոսին յանձնելու. ատոր համար հարկ եղած գումարը, զայն վստահած է միարաններէն մէկուն, իր անձնական բարեկամ Մեսրոպ վարդապետին : Ասկէց աւելի կրնա՞ր ինչալ հայրապետական աթոռին վարկն ու հաշուականութիւնը : Վերեւ ըսի թէ իրիմեան իր ձեռքը անցած դրամները միմիայն ողորմութիւն բախկնու գործածած է : Ընդէ չէ : Գործածած է նաեւ կարգ մը շէնքեր շինելու եւ կարգ մը փոխշէնքները այնքան անճանակ, յիմար եւ անհրապառանգ բաներ են ընդհանրապէս, որ՝ իր մահուանէն անմիջապէս յետոյ՝ միարանութեան առաջին գործերէն մին իղած է այդ շէնքերէն մէկը, եկեղեցւոյ մօտիկ՝ բաղնիքի նման ապուշ ու տգեղ շէնքութիւն մը, քանդակ (եւ ամենայն իրաւար) : Օշական, Ս. Մեսրոպայ եկեղեցւոյն մօտ, Վահան Մկրտումեանի հիշատուրք մահաճանին տեղ՝ զոր քանդակ տուած է, իր կանգնել տուած իշխատաբարանը՝ իսկական յիշատակարան մըն է ծիծաղելիութեամբ :

թեան ու. այլանդակութեան : Իսկ աւերածութիւնը զոր կատարած է էջմիածնայ եկեղեցւոյն մէջ, սահմակեցնող ու կառոցեցնող բան մըն է. Նաղաշ Գովհաթանի ձեռքով ամբողջ ներքինն որմնաբար պնտաղարկող հայկապ որմնաշէկաբնիւր մեծ մասամբ կտտել զախել փռացնել տուած է, պատերէն կախուած իւղանիւրկ պատկերներէն շտտերը հանած, հեռաւոր գիւղեր զրկած կամ պահարանին տակ իւնիւրը նետած՝ փոխիւրու. մէջ, եւն. եւն. (այս մասին ուրիշ անգամ պիտի գրեմ աւելի մանրամասն) :

Կաթողիկոսական ընտրութեանց միջոցին, որ մը, Խորհմանի մահուան տարեգարիկ օրը. Պոգնանդական պաշտօն կատարուեցաւ. հանապազեցաւ զերկուսին վրայ. հոգեմահապաշտն յետոյ՝ ոչ մէկ ճատ : Ընդ միջոցին՝ թրքաւայ իկեղեցական պատգամաւորներէն մին գանդատ ցայտեց այդ լուսթեան համար. ուրիշներ ի պատասխան՝ քննադատական ակնարկներ սկսան նետել Խորհմանի գործունէութեանը. այս բոլորը անձն էին. ներքի չէ մահուան տարեգարիկ օր մը. հոգեմահապաշտն անմիջապէս յետոյ, գերեզմանին մօտիկ՝ քննադատութիւնն ընել մարդու. մը, որ աւելցած է մեծ թիւութիւններ, բայց եւ եղած է՝ հակառակ ատորն՝ երբ իր ամբողջ կեանքը նկատել աւանանք՝ ժողովրդական գործիչի գեր կատարած մարդ մը, եւ աւելցած է շատ մը տաղանդներ, ու անոնց է՝ն գծաւորը՝ մեծ մարդ ըլլալուն տաղանդը : Ատոր համար միջամտելի, եւ ըսի որ այդ յիշատակի օրը՝ պէտք էր հանգուցեալին առաւելութեանցը վրայ միայն խորհիլ, եւ առ հուսացն լռել, Բայց այսօր տարեգարիկ օր է. այսօր ես կը խորհիմ, ոչ թէ Խորհմանի անձին, այլ իրմէ աւելի մեծ բանի մը, հայ կաթողիկոսական աթոռին, — եւ ուղեցի ըսել ինչ որ ճշմարտութիւնը կը նկատուի, եւ ինչ որ հարկաւոր կը համարիմ որ ըսուի այդ աթոռին շահուն համար :

Ինչ որ ըսի, Խորհմանի հայրապետական գործունէութեան ամբողջական քննադատութիւնը չէ անշուշտ. քանի մը էջմիջ անհնար է լիալիւր պատկերացումն ընել այդքան բարդ ու առեղծաքային զէմքի մը. ուղեցի միայն՝ քանի մը մեծ գեւրով՝ ապացուցանել թէ էջմիածնայ արդի

անկեալ կացութիւնը հանգուցեալ հայրապետին վաղեմար վարչութեան հետեւանքն է. եւ ատով իսկ ցոյց տալ ինչ որ կը սպասենք մեր նորընտիր հայրապետէն :

Իզմիրեանի ընելիքը շատ պարզ է. Ունենալ Խորհմանի ընկալքին ճիշդ ներակը : Կովկաս, շտտերը առանք կասկածառ զէպ ի Իզմիրեանը. առնք կ'ըսէին. « Խորհման մեծ ազգասէրի համար. ունէր. ու իսթողիկոսական աթոռին փորձանք եղաւ. հիմայ կը վախնանք « ժողովրդական » մարդոցմ. մի գուցէ Իզմիրեան երկրորդ Խորհման մը ըլլայ մեր գլխուն » : Ուրիշներ կը վախնային Իզմիրեանէն՝ նկատելով զայն ծայրայեղ ազաւորական, յիւրախական, կը պատասխանէին. « Դիտեցէ որ Խորհմանը կաթողիկոս ընողը մենք թրքաւայերս չենք, այլ դուք ուստահայերդ. մենք կը յարգէինք գինքը իր որոշ ձերքերուն համար, բայց հայրապետական պաշտօնին անյարմար կը նկատէինք գինքը. դուք պնդեցիք, եւ մեր խորհուրդին շահանալով՝ կաթողիկոսացեալ գինքը : Այժմ մենք կը պնդենք որ Իզմիրեանը կաթողիկոս ընտրուի, որովհետեւ՝ այնքան ժողովրդական ըլլալով հանդերձ որքան էր Խորհման, իր քնաւորութիւնը բոլորովին տարբեր է Խորհմանի ընաւորութեանը. Իզմիրեան կարգ սիրող, օրէնք յարգող մարդ է. լուրջ հարցերու վրայ կատակ ընելու սովորութիւն չունի. ջերմեռանդ առ անկեղծ հաւատքի մարդ է, — հաւատք առ Աստուած, հաւատք առ հայ եկեղեցին, հաւատք առ հայ ազգը, — զրամական հարցերու մէջ իր կանոնաւորութիւնը հանրածանոթ է. միշտ հայել տուած է. գալով իր յեղափոխականութեան, հեղեալի մըն է առ. Իզմիրեան երբէք չէ եղած յեղափոխական, այլ կորովի ազգասէր պահպանողական մը, եւ կը սիրէ ազատութիւնը՝ որովհետեւ ազատութեան շնորհիւ միայն կարելի է « պահպանել » հայ ժողովրդի գոյութիւնը եւ հայ եկեղեցւոյ դարաւոր աւանդութիւնները » :

Իզմիրեանի առաջին գործն ըլլալու է մէկ մը նեւտի վրայէն սա խորիմանական — եւ ըստ ոմանց խորիմանաստեղծ — « Հայրիկ » մականունը, զոր չեմ գիտեր ինչու. իր անունին փակցուցին Իզմիրեան անունը, առանց սա-

կանոնին, բաւական է՝ սէր ու յարգանք ներշնչելու համար։ Ու մենք այլ եւս չենք ուզեր « Հայրիկ », այլ « Հայրապետ » մը, այդ բառին ներամոխիսմ բոլոր լրջութեամբը, վերաթեմաբերը եւ մաքրութեամբը։

Հայրապետը պիտի մնայ հեռու, եւ բարձր, ամէն կուսակցութիւնէ, ամէն դասակարգէ։ Ունենալով հանդիման իր որդի աշխարհայեացքը, ան պիտի չըլլայ ո եւ է կուսակցութեան մարդը, այլ Ազգին մարդը, ամէն դասակարգի, ամէն կուսակցութեան հանդէպ ան պիտի ունենայ վարմունք մը անկողմնակա ու սիրալիր։ Անտից միջեւ գերազանց հաշտարարը, մերձեցնողը պիտի ըլլայ, ազգային ընդհանուր կեանքին ներդաշնակիչը, միութեան գիծը մեր ժողովրդեան բոլոր հաստատմանքուն միջեւ, Հայութեան հոգեւոյն անձնաւորումը, որ սիրելի եւ յարգելի է ո եւ է կարծիքի կամ կուսակցութեան պատկանող Հայու համար։

Ան մասնաւոր հոգածութիւն պիտի ունենայ Գէորգեան ճեմարանին վրայ, որ Կովկասի Հայոց մասուր զարգացման, հայադրոյժ դաստիարակման ամենէն կարեւոր վարդապետն է՝ Ներսիսեան ցարդանոցին հետ։ Գէորգեան ճեմարանը արդէն իսկ ունի այժմ իբր անօրէն պատուական Հայ մը, ուսուսող, ճաշակատու, ազգասէր, Պ. Մ. Բերբերյանը, եւ իր ուսուցիչներուն մէջ՝ Մանուկ Աբեղեանի, Կոմիտաս վարդապետի, Յովհ. Յովհաննիսեանի, Ս. Կառայանցի, Երուսաղէ վարդապետի պէս առաջնակարգ ուսուցիչներ։ Պէտք է ո եւ է Զանգ շինարարը, զի այդ հաստատութիւնը հետզհետէ աւելի կ'աղաքանակ եւ հօգ արեւելեան, Հայոց ազգին տայ հայ սրտով եւ ամուր կըթնտթեմաբ Հայեր, ու լուսամիտ եկեղեցականներ։

Ան պիտի կարող վերահաստատէ Էջմիածնայ Միաբանութեան մէջ։ Այժմու դրութիւնը ողբալի է։ Միաբանները իստիւնուած են երկու կուսակցութեան, որոնք յառաջան կուսակցութիւններ ալ չեն, որովհետեւ բաժնողը անձնական հակառակութիւնն է այդ երկու խումբերու պարագլուխներուն միջեւ, եւ ոչ թէ իմաստասիրական կամ քաղաքական ըմբռնմանց խոր տարբերութիւններ։ Միաբանական կեանքը եղծուած, խաթարուած է՝ այդ երկպառակութեան պատճառով, մէկ խումբը գրեթէ բարեւ չի

տար միւսին. այլ եւս միաբանները չեն իսկ միասին եղբայրաբար ճաշեր հասարակաց սեղանատան մէջ, ինչպէս որ պէտք է ըլլայ վաճիթի մը մէջ, այլ իւրաքանչիւր միաբան իր սենեակին մէջ առանձին կը ճաշէ։ Տեղապարս Սուրենեանց արեւակալորդսը՝ գործիքն եղած է այդ խումբերէն մէկուն. իր վրայ ազդող խումբին հաճելի ըլլալու համար է որ այրել տուաւ Արդարի այն թիւը որ Երուսաղէ վարդապետի մէկ յանդուգն բայց բացարձակապէս ազնիւ ազատամտութեամբ մէկ յոգուածը կը պարտաւանկէր, եւ խմբագրութիւնէ հրաժարեցուց Գաբրիէլի Ս. Օմովիանը, որ ասկայն ամենայրամար անձն է այդ պաշտօնին, ու յանձնեց Մատթէոս վարդապետին, որ չի կրնար համեմատուիլ Գաբրիէլի վարդապետ Յովսէփեանի հետ։ Հայրապետը պիտի ճանչնայ ո եւ է կուսակցութեան վանքին մէջ, այլ միայն պարտաւանկ. ամէնունը վրայ հաւաքարկէ պիտի տարածէ իր հայրական հոգաւ ծովիւնը. պիտի գիտնայ ամէնքին յարգել տալ օրէնքը, կորգապահութիւնը. պիտի քաբողէ ամէնուն՝ հեռու մնալ անձնամոլութենէ, համեմալի գործել վանքին ընդհանուր շահերուն ի նպաստ. պիտի գիտնայ պատմել անոնց որ պիտի համարեանկին խանգարել վանքին կարգը. պիտի գիտնայ խրախուսել բոլոր ուսման, ուր ալ երեսն։

Կան ուսման, ու շատ Էջմիածնայ միաբանութեան մէջ։ Բայց ի Կոմիտաս վարդապետէն, որ գեղեցիկագիտական տարբը կը ներկայացնէ հոն հայակապօրէն, կան՝ մասնաւորագիտական լուրջ կրթութիւն ստացած կարծուածն աւելի քաղաքիւ միաբաններ, որ կարող են ձեռնհասօրէն նախնեաց անտիպ գործերը հրատարակել, Հայոց հին պատմութեան, գրականութեան, արուեստի մասին ինքնատիպ ու հիթալիք ուսումնասիրութիւններ երեսուն բերել, զբաղիլ բարոյական-կրօնական-ընկերական հարցերով, եւնո՝ Էջմիածնայ վանքն ու եկեղեցին, պատկանելի հնութեամբ ու մեծ յիշատակներով պատկուած հաստատութիւններ, կը զստնեն աշխարհիս ամենէն մեծ վայելուչ ու վեհ հմտագիտելիքն մէջ, որ քարին իսկ ներշնչում ու կրակ պիտի տար. այդ վանքին շուրջ՝ Հայոց հին լիպատութեան ամենէն գե-

գեցիկ օրերուն ստուերները կը ծածանին զեռ՝ մշտակենդան. ու վառքին մէջ, կայ ամենէն ճոխ հաւաքածուն հայ հին ձեռագրերու, քան. չեւի արուեստով պատկերազարդուած ձեռագիրներ, պատմական, բարոյախօսական, գրական եւ այլ նւթերու վրայ անթիւ անտիպ կտորներ պարունակող ։ Ատեն է որ ալ իջմիածնայ Միաբանութիւնը իրեն վիճակուած գերը ամբողջութեամբ եւ հզօրապէս կատարէ ։ Ուժեր կան հոն . պետ մը պէտք է , վարիչ մը , խրախուսիչ մը . — հայրապետ մը , կը սպասենք որ Իզմիրլեան այդ Հայրապետն ըլլայ ։

Դալով իջմիածնայ դրամական կացութեան փերականգման , այդ հարցը ինքնին կը լուծուի երբ ազգը՝ տեսնելով եկեղեցւոյ գլուխը պետ մը խաղկան ու կորովի , իր նախկին ջերմեռանդ անձնութիւնը եւ պատկառելիք փստաութիւնը վերստանայ զէպ ի Մայր-Աթոռը ։ Ո՛րն է այն հայ հարուստ որ իր լեալիք նպատքը Հայտի փութեցնէ իջմիածնին , ո՛րն է հայ չքաւորներուն ամենէն չքաւորը , որ իր լուծման պիտի յօժարակամ չձգէ իջմիածնայ գանձանակին մէջ ։ Իսկանն այն է որ ազգը գիտնայ այսուհետեւ թէ ի՞նչ կ'ըլլան , ի՞նչ ձեռով կ'ը գործածուին իր տուած դրամները ։ Ու յետոյ , իջմիածնին ունի մեծ կալուածներ , որոնք չեն շահագործուած ինչպէս պէտք է , նորրնոքի հայրապետը պիտի կազմէ ձեռնհաս մասնագէտներու յանձնաժողով մը՝ գիտակցօրէն ու լրջօրէն շահագործելու համար այդ կալուածները ։

Արտաքին զօնաբարութիւնները որոնց հանդէպ պիտի գտնէ ինքզինքը մեր հայրապետը , թրեւեւ աւելի մեծ են ու կ'հնձոտ քան ներքինները

Իզմիրլեան կը հասնի հայրապետութեան՝ այնպիսի րոպէի մը , երբ հակառակ զգացումներ գծարդագիր դարձեալ սաստկացած են ոռւտ կառավարական շրջանակներուն մէջ . ոռւտ գիւտանգիտութիւնը եւ Տուճալին մեծամասնութիւնը , պաշտօնատարները գրեթէ ամբողջապէս , հակակր են մեզի . խօսք կայ թէ Փեթերպուրկ արդէն պատրաստուած է նոր Պալատեան մը , մեզի համար շատ աւելի աննպաստ , եւ թէ կառավարութիւնը պիտի առաջարկէ հայրապետին զայն ընդունիլ ։ Հայոց դպրոցն

րուն հարցն ալ զեռ չէ լուծուած վերջնապէս ։ Անհրաժեշտ է մեծ խոհեմութիւն , ճարպիկութիւն , միացած՝ հաստատար կորովի ։ Ջանալու ենք որ հին Պալատեանն մնայ անփոփոխ (հիմա ու է փոփոխութիւն չարափոխութիւն մը միայն կարող է ըլլալ) ։ Այդ կարգի հարցերու մէջ իր բռնելիք ուղղութեան համար մեր հայրապետը , տեղական հանգամանքներուն իրազեկ՝ ազգասէր ու բանիմաց Հայեր պիտի ունենայ խորհրդատու , ամեն կուսակցութենէ ։ Նրբ իջմիածնայ մէջ իր օծումը ստանալէ յետոյ , Իզմիրլեան իրը Հայոց Հայրապետ երկայնակ ջարդի , մեծ զեր մը ունի հատարելու , այն է՝ փորձել , իր անկեղծ ու տաք խօսքով , փարատել անիմաստ թիւրիմացութիւնները որ Ռուսերուն մէջ հայասեցութիւն ստեղծելու կը նպաստեն (մինչև Ռոստով տարածուող հայկական թապաւորութեան մը կանգնման ծրագրի հեքեաթը , եւն) ։ Եւրոպական հուշակ ունեցող , անձնական խորին ու մաքուր հրապոյրով զօրեղ՝ Իզմիրլեան Ջարին ու ոռւտ կառավարական գերագոյն շրջանակներուն մօտ կարող է ուղիմօրէն և ջերմօրէն պաշտպանել հայ ժողովրդին դատը , անոնց մէջ գոյս ցնել համոզումը՝ ինչպէս ան գոյացած է Կովկասի հեռատես ու խոհական փոխարքային մօտ՝ թէ հայ տարրը օգտակար եղած է միշտ Ռուսիային եւ միշտ կարող է օգտակար ըլլալ , եթէ թող տրուի իրեն իր մտաւոր ու անտեսական խաղաղ զարգացման մէջ յառաջանալ

Անպիսի , գեղեցիկ , էական , բազմաբեղուն է գործը , զոր մեր նոր հայրապետը պիտի ունենայ կատարելու ։ Ես յոյս ունիմ որ պիտի կատարէ զայն լիովին՝ Ու այն ատեն , « երկաթէ պատրիարքը » պիտի դառնայ « ոսկի կաթոռ զեկոս » ։

Ա. ՉՕՊԱՆՆԱՆ

